

Møde med følgegruppen til Digitalt atlas over kulturmiljøer på Syddansk Universitet i Odense 12/1 2004

Deltagere

Fra følgegruppen: Museumsinspektør Niels Bendsen, Vendsyssel Historiske Museum, Kulturhistoriker Ellen Christensen Dalsgård, Natur og Vandmiljø, Fyns Amt, Forskningsbibliotekar Henrik Dupont, Kort- og billedafdelingen, Det kgl. Bibliotek, Museumsinspektør Mette Guldborg, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Kontorchef Henrik Jarl Hansen, Kulturarvsstyrelsen, Lektor Søren Kristensen, Geografisk Institut Kbhs. Universitet, Museumsinspektør Per Lysdahl, Vendsyssel Historiske Museum, Arkæolog Martin Mikkelsen, Viborg Stiftsmuseum, Museumsinspektør Erland Porsmose, Kertemindeegnens Museer, Arkæolog Gert Hougaard Rasmussen, Vejle Amt, Forvaltningen for Teknik og Miljø, Afdelingsleder Nils Schou, Nordjyllands Amt, Natur og Miljø. Studentemedhjælpere: Lene Bang Andersen, Michael Eriksen, Majbritt Kjærulff, Linda Petersen, Ken Lentz Rasmussen, Anne-Mette Sørensen, Astrid Krarup Vedstesen, Marianne Weigel, Allan Zinn – alle Stud.mag. ved SDU og Stud.scient Michael Riis, SDU.

Projektmedarbejdere: Kand.stip. Niels Chr. Nielsen, IHKS SDU-Esbjerg (referent), Adjunkt PhD. Bo Ejstrud, IHKS SDU-Esbjerg, Adjunkt PhD. Morten Stenak, Kartografisk Dokumentationscenter, SDU, Forskningsassistent cand.mag. Mette Ladegaard Thøgersen, Kartografisk Dokumentationscenter, SDU, Lektor lic.phil. Per Grau Møller, Kartografisk Dokumentationscenter, SDU.

Dagsorden:

- 1) Velkomst og kort overordnet status
- 2) Orientering om kulturmiljøregistreringen
 - a) Definition af kulturmiljøer og kulturarvsarealer
 - b) Registreringsdatabasen – indhold, muligheder og begrænsninger
 - c) Status for kortdigitalisering
- 3) Forvaltningsmæssige perspektiver
- 4) Forskningsmæssige perspektiver, herunder nye resultater fra projektet
- 5) Videre perspektiver, afrunding

1. Velkomst og status

Per Grau Møller bød velkommen og gennemgik først dagens intensive program og gav derefter en generel status for projektet "Digitalt atlas over Kulturmiljøer i Danmark". Det har været et intenst første år ud af et projekt, som har meget ambitiøse mål for, hvad der skal opnås på to år. Budgetmæssigt set holder udgifterne sig inden for rammerne, med under halvdelen af pengene til lønninger og dataanskaffelse brugt indtil nu. Der er indgået en samarbejdsaftale med Vejle Amt, hvor der parallelt foregår udvikling af en internet-baseret database og registrering af kulturmiljøer i amtet. Programmeringen af database og brugerflade foretages af firmaet Upgrade-GIS, som i forvejen udfører en del opgaver for amterne og derfor er fortrolig med deres data-struktur. Dette er praktisk, da databasen fysisk befinder sig på Vejle Amts server. Sideløbende med opbygningen af og indtastningen i databasen over kulturmiljøer (GIS-punkter og tekst-information) er der fuld gang i digitaliseringen af historiske kort fra Vendsyssel. Af økonomiske årsager er der kun anskaffet kopier af Original-1 kort fra "kerneområdet" bestående af Dronninglund og Børglum herreder.

Denne indskrænkning til den midterste del af Vendsyssel vurderes til at være forsvarlig, da udsnittet dækker et bredt tværsnit af Vendsyssel. Der foretages også registrering af arealanvendelsen fra målebordsblade fra omkr. 1880 og 1930 (tilsigtede årstal, der kan variere temmelig meget).

2. Orientering om registreringen

Centralt for kulturmiljøregistreringen er definitionen af kulturmiljøer og kulturarvsarealer. Derfor blev disse præsenteret og diskuteret før selve demonstrationen af databasens funktionalitet og indhold.

a) Definition af kulturmiljøer og kulturarvsarealer

Per Grau Møller præsenterede forskellige definitioner på kulturmiljø herunder den statslige udmelding, der omtaler kulturmiljøer som ”et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling”. Endvidere blev der givet et eksempel på en mere anvendelsesorienteret definition fra et tidligere projekt i Roskilde Amt. Her tales der om: ”... et areal, hvor den historiske udvikling rent fysisk afspejler sig i det åbne lands strukturer og bebyggelser”¹ Generelt skelner amterne i arbejdet med kulturmiljøer mellem strukturer/helheder og elementer, og i praksis kan enkeltelementer også udgøre kulturmiljøer. Et krav til registreringen i dette projekt har været, at kulturmiljøet skal udgøre - eller på et tidspunkt have udgjort - en fysisk enhed i landskabet (hvilket også gør det muligt i dag at udøve fysisk planlægning/forvaltning). Dette efterlader imidlertid stadig spørgsmål som, hvor store/små arealerne må være? Ligeledes er det et krav, at der skal der være en funktionel (og dermed også kronologisk) sammenhæng mellem elementerne, hvilket udelukker, at et kulturmiljø kan bestå af elementer fra vidt forskellige perioder. Den valgte tilgang har også nogle konsekvenser:

- det er muligt at foretage en præcis fysisk afgrænsning,
- der tages udgangspunkt i (dokumenteret) historisk aktivitet,
- der er mulighed for, at kulturmiljøer vil overlape i det nuværende landskab, og
- der vil i praksis kunne være flere kulturmiljøer indenfor større planlægningsmæssige enheder.

Der er identificeret følgende hovedtyper/kategorier af kulturmiljøer:

- Agrare miljøer før 1800
- Agrare miljøer efter 1800
- Urbane miljøer
- Fritidsmiljøer
- Industri/råstofmiljøer
- Infrastruktur
- Institutionelle/socialt miljøer
- Kystmiljøer
- Militære miljøer
- Møllemiljøer
- Religiøse miljøer

Disse hovedtyper har hver især et antal undertyper. Denne nomenklatur er en udbygning af listen i *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, 1996. Grundlæggende kan det siges, at vi i dette projekt går i bredden ved at dække hele områder og ikke i dybden.

¹ Roskilde Amt: *Kulturmiljøer. Introduktion til kulturmiljøer*, bd. 1 2001 s. 25

Diskussionen kom herefter til at dreje sig om det rimelige i at foretage rene kronologiske snit frem for at udpege kulturmiljøer, der ved en kombination af elementer fra forskellige tider afspejler en dynamik i samfundsudvikling og arealanvendelse. Erland Porsmose påpegede, at det ofte drejer sig om at læse og formidle landskabet og her at vælge, hvad der er "hovedhistorien". Den "lange historie" om landskabets generelle udvikling kan sådan set fortælles overalt, så det gælder om at finde områder, som har noget særligt at byde på. Niels Bendsen spurgte til, hvornår en bebyggelse ifølge vore definitioner er en by, og Mette Thøgersen kunne svare, at en rural by/stationsby kræver et bymæssigt islæt i form af tilstedeværelse af bymæssige (dvs. ikke-agrare) funktioner og husbebyggelse. Bebyggelsen skal være opstået i perioden mellem ca. 1860 og 1960. Dette forhold afspejler sig fysisk og kan aflæses på de brede målebordsblade og de tidligste 4 cm kort. Mejeribyer må derimod defineres som nye bebyggelser *uden* bymæssigt præg, dvs. at de stedlige funktioner er agrare. Hidtil er mejeribyerne kun registreret i elementregistreringen. Nils Schou plæderede for, at de skulle være en særskilt kulturmiljøtype.

Bo Ejstrud præsenterede begrebet kulturarvsarealer, der dækker over arealer i Danmark, som indeholder eller kan indeholde store nationale kulturarvsverdier (Kulturarvsstyrelsens definition). Diskussionen kom herpå til at dreje sig om det rimelige i at anvende kendte miljøer og fund og den dermed forbundne risiko for at ende i eksemplarisk forskning og formidling frem for sammenlignende videnskab. Henrik Jarl Hansen påpegede, at disse arealer udpeges af de lokale museer for senere katalogisering og visning på www.dckonline.dk. Alt i alt kan det dog konkluderes, at kulturmiljø-delen i dette projekt holder sig til historisk tid, hvorfor der ikke er noget overlap med kulturarvsarealer, der skal beskytte forhistorien.

b) Registreringsdatabasen

Mette Ladegaard Thøgersen fortalte om arbejdet med definition af de forskellige *typer af* elementer og af kulturmiljøer. Registreringsarbejdet har været opdelt i to faser. Første fase er en registrering af elementer, der udgør grundlaget for fase to: Kulturmiljøregistreringen. Selve elementregistreringen omfatter en konsekvent gennemgang af samtlige udgaver af Trap: *Danmark* suppleret med bl.a. Henrik Petersen: *De danske Landbrug*, C. Christensen (Hørsholm): *Agrarhistoriske Studier*, *Dansk Skolestat* og *Dansk Mejeristat*. Endvidere har følgende serier af kort været genstand for analyse: Minorerede sønekort, høje målebordsblade ca. 1880, brede målebordsblade ca. 1930, tidl. 4 cm kort fra ca. 1970 og 1990 samt ortofotos (sidstnævnte kun for Vejle). Der er løbende blevet tilføjet nye elementtyper, men nogle er også blevet slået sammen, så p.t. er der omkring 200. Hver type har en unik punktsignatur, defineret i MapInfo.

Skridtene fra elementer til kulturmiljø blev forklaret og illustreret ved on-line indtastning (eksempler fra Skæve sogn) og søgning i databasen, der hermed også blev vist at fungere. Der er tre muligheder til tilslutning: Administration, indtastning og visning, hvor de to førstnævnte niveauer kræver specielle rettigheder. Der er oprettet separate databaser for Vejle Amt og undersøgelsesområdet i Vendsyssel, begge hostes dog af Vejle Amt og har identisk design (bortset fra logoet). Fra startside er det muligt at vælge enten elementer eller hele kulturmiljøer som indgang til registrering/forespørgsel. Funktionaliteten blev vist ved oprettelse af et element (et mejeri), geografisk indplacering af dette v.h.j.a. baggrundskort og endelig tilknytning til et allerede defineret (hovedgårds-)kulturmiljø. Desuden blev de simple og avancerede søgemuligheder i systemet demonstreret og udtræk af data til MapInfo kort/tabel og Access databasefiler vist. I praksis downloades der en .zip-fil indeholdende alle de relevante filer for de valgte elementer,

ledsaget af en MapInfo Workspace definition. I forbindelse med lokaliseringen af visse elementer viste det sig, at det ville have været en fordel med kort fra omkr. 1960, hvor oplysningerne i Trap 5 er fra, og derfor har 4-cm kort fra omkr. 1970 været benyttet i udstrakt grad.

Det har fungeret fint for studentermedhjælperne at arbejde via Internettet, dog skal der ikke være for mange brugere tilsluttet samtidig (max. to svarende til antallet af processorer på værtscomputeren), og indtegnning af polygoner har også vist sig at være en langsommelig proces. Der er udarbejdet en teknisk manual til sidernes brug, som vil blive lagt på projektets hjemmeside med adressen: <http://www.humaniora.sdu.dk/kulturmiljoe>. Endvidere er vejledninger til henholdsvis element- og kulturmiljøregistreringerne under udarbejdelse. Disse vil ligeledes blive lagt ud på hjemmesiden.

Foreløbig kan databaserne ses og prøves her:

http://gis.vejleamt.dk/SUArealInfo/AI_Map.asp?Page=Kulturmiljoer (Vendsyssel) og

http://gis.vejleamt.dk/ArealInfo/AI_Map.asp?Page=Kulturmiljoer (Vejle Amt)

Der blev efterfølgende spurgt til registrering af bygningsfredninger i denne database, men det er sjældent muligt, da mange elementer ikke er knyttet til specielle bygninger (forretninger f.eks. knyttes til byen, ikke en bestemt adresse). Ligeledes er mængden af fredede bygninger uden for købstæderne begrænset og omfatter hovedsagelig hovedgårdsanlæg og præstegårde. Det skal overvejes at indtaste oplysningerne om fredning ved med afkrydsning at anføre, om elementet eller dele heraf er fredet samt give en kort beskrivelse heraf.

Bevaringsgraden af elementer og miljøer vurderes ud fra de nyeste kort. Der kan i tabellerne for de enkelte elementer ses, hvilke kort de er fundet på. Dog skal et fravær af markering ud for en korttype ikke nødvendigvis tages som udtryk for, at dette kort har været inspiceret med negativt resultat til følge (dette skulle ideelt gøres, men er ikke muligt p.gr.a. tidsforbruget).

Ud fra de her brugte kilder (Trap) forekommer der umiddelbart for mange landsbyer i forhold til virkeligheden, idet mindre samlinger af gårde ofte fremstår som sådanne, bl.a. ved beskrivelsen af udskiftning. En samlet lære af dette delprojekt er, at man skal være varsom ved registreringer af bebyggelselementer og tidligt inddrage kortene. Den separate registrering af elementer og kulturmiljøer er en oplagt god idé, der fungerer godt i praksis og ydermere giver øget overskuelighed.

Mette Guldborg spurgte til formålet med dette projekt – ønskes der en ensartet beskrivelse af hele Danmark eller (blot) af de enkelte amter? Per Grau Møller svarede, at da KUAS afstår fra at lave en samlet kulturmiljøregistrering, må det være op til de enkelte amter/regioner at tilslutte sig dette eller et tilsvarende projekt. Det vil dog kræve vejledning/uddannelse af dem, som skal foretage registreringerne, man kan eksempelvis ikke bare slippe lokalarkiverne løs på opgaven. Det kan ikke nu siges, hvad anbefalingerne fra projektet bliver, men der lægges op til indkaldelse til møde med en bredere kreds ved projektets afslutning, hvor metoder og resultater vil blive fremlagt.

Erland Porsmose påpegede, at der i dette projekt er opnået en detaljeringsgrad, der muliggør udpegning af bemærkelsesværdige kulturmiljøer. Projektet er nået så langt, at det bør være muligt at lave købmandskab – og sælge metoder og erfaring, f.eks. til KUAS, der har en forpligtelse på det nationale niveau og kunne være vært for en samlet database.

Henrik Dupont spurgte endvidere til muligheden for at anvende tyske luftfotografier fra 1944 og/eller engelske "Basic Cover" fra 1954. PGM svarede, at i det omfang materialet eksisterede digitalt med total område dækning, var det interessant. Dog er det allerede planen at gøre forsøg med Basic Cover for udvalgte områder. Henrik lovede, at det var muligt at stille de tyske luftfotografier til rådighed. Endvidere rejstes spørgsmålet om samordning med kommunernes lokalplaner, både historiske og aktuelle. De historiske planer kunne fortælle om bl.a. parcelhuskvarterer som kulturmiljøer. Integration af disse vil være lettere, når kommunernes GIS-systemer bliver bedre samordnet. De fungerer lettest i MapInfo, men dog være muligt i ArcView.

c) Status for kortdigitalisering

Morten Stenak gennemgik derpå status for digitalisering og vektorisering af det anskaffede kortmateriale. For Original-1 kortene manglede der (pr. 8/1) Tårs, Torslev og Dronninglund sogne, svarende til 16 % af ejerlavene og 19 % af det samlede areal – derefter forestår gennemsyn for fejl, tilretning og oprydning i de geografiske datas topologi. I selve digitaliseringsprocessen har Vendsyssel har vist sig at være et vanskeligt område at håndtere - ikke bare pga. størrelsen af kortene/ejerlavene, men især fordi det er vanskeligt at genfinde punkter på moderne 4-cm-kort. Forud for opretning/geo-referering i programmet AirPhoto var det var nødvendigt at tage en omvej via de minorerede sognekort (overlay'et med 4-cm kort). Indscanning, billedbehandlings- og opretningsarbejdet viste sig meget tidsrøvende, hvorfor det blev nødvendigt at ansættelse en forskningsassistent i tre måneder (30 t/uge).

Arbejdet med Original 1 kort og de minorerede sognekort har givet nye erfaringer. Original 1 kortets arealanvendelse er generelt mere detaljeret. Det gælder i særlig grad skovbilledet og vådområder. Udbredelsen af hede på de to kortværker stemmer som regel nogenlunde overens. Da O1 kortene er leveret som S/H-fotostater, tabes farven. I tilfælde har dette medført, at hedesignaturen blev usynlig på O1 kort, hvor signaturen var tegnet med sarte pastelfarver. I sådanne tilfælde er hedesignaturen overført fra sognekortet. For de minorerede sognekort gælder det, at der ofte opstår interne geometriske spændinger i forsøget på at tilpasse ejerlavsgrensene under formindskningen. Omvendt er sognegrænsernes forløb i reglen i god overensstemmelse med senere og mere præcise topografiske kort (bortset fra vandløbsregulering og ændringer af administrative grænser).

Vektoriseringen af målebordsbladene er stadig pågående og omfatter udelukkende naturtyper/-arealanvendelse. Det var fra starten tilstræbt at dække hele Vendsyssel, men processen viste sig at være mere tidskrævende end forventet. Det prioriteres nu at færdiggøre Dronninglund og Børglum herreder.

3. Forvaltningsmæssige perspektiver

Gert Hougaard Rasmussen fra Vejle Amt præsenterede implementeringen af kulturmiljødatabasen med henblik på formidling til og inddragelse af borgerne. Amtet vil lave en visuelt opbygget brugerflade med et antal præ-definerede udtræksmuligheder (temaer). Det skal være muligt for brugerne at komme med oplysninger via nettet. Disse "registreringer" vil blive lagt i et særligt lag i databasen og skal efterses og godkendes, før de evt. tilføjes. Forventede henvendelser kunne vedrøre små kulturmiljøelementer som sære træer (rester af stævning), styrt på vandløb, engvandinganlæg og hulveje. I denne version af kulturmiljøatlasset skal det være muligt at indlægge fotografier.

Der skal være differentieret adgang til databasen, så forskere kan hente rådata i Access- og MapInfo-format, og samarbejdspartnere såsom lokale museer og arkiver kan lave registreringer efter login, hvor de identificerer sig.

Opbygningen af denne database leder frem mod udarbejdelsen af Regionplan 2005. Første trin i processen er den igangværende registrering og sammenknytning af elementer, herefter skal der ske en feltkontrol på faglig basis. Efter denne skal der være en dialog med kulturmiljørådet, museerne m.fl. med henblik på værdisætning af udvalgte områder. Endelig skal de foretagne valg danne baggrund for en dialog med kommunerne og amtsrådet. Et centralt spørgsmål i denne proces vil være, hvad der er det regionalt interessante.

I denne registrering er købstæderne ignoreret. Man markerer, hvor købstæderne er, men beskriver ikke deres indhold. Denne side af kulturmiljøerne kan muligvis registreres i et samarbejde med Dansk Center for Byhistorie i Århus. Perspektiv: inddragelse af fotografier, både historiske og aktuelle.

4. Nyt fra forskningen

Bo Ejstrud præsenterede forskellige GIS-understøttede modeller for de forhistoriske landskaber og deres anvendelse. Kystens udvikling er modelleret ved hjælp af en detaljeret terrænmodel kombineret med oplysninger om landhævning og ændringer i havniveau og simulerede kort fremstillet for hvert maksimum eller minimum i havniveau. Disse kort viser stort potentiale til forudsigelse af kystbopladser fra yngre stenalder. Potentielle vandløb (før dræning og grøftning) er modelleret ud fra den samme terrænmodel. Et eksempel fra bronzealderen viste, hvordan clusteranalyse af fund kunne bruges til at udpege 40 centre for befolkning og aktivitet.

Niels Chr. Nielsen præsenterede foreløbige resultater fra sit arbejde med billedbehandling og GIS-analyse af data i raster-format. Der er udviklet og afprøvet metoder til beskrivelse af landskabers struktur med parametre af landskabsøkologisk relevans, udtrukket for glidende udsnit (moving-windows) til tabeller eller kort med lavere opløsning (som kan indgå i modelberegninger for større områder). Der er først og fremmest brugt data fra AIS i form af arealanvendelseskortet (AAK) og de satellit-baserede arealdækkkort LCM og LCP. AAK blev også brugt som materiale ved undersøgelse af skalerings effekter for strukturmål ved pixelstørrelser fra 5 til 100m. Der er implementeret et rumligt integrerende mål for Hemerobi, dvs. forstyrrelse eller 'unaturalighed' ud fra areal-anvendelsesdata, som evt. kan anvendes på Videnskabernes Selskabs kort eller tilsvarende. Endelig vistes eksempler på skovdækkets udvikling fra middelalderen og frem til nutidens skovrejsning. Kortet for tidlig middelalder, der er modelleret ud fra stednavnetyper, jordbundsforhold og terrænformer, ser lovende ud.

Morten Stenak præsenterede en tilgang til regionalisering af landskabers historiske karakter i form af en hurtig GIS-baseret metode til karakteristik af det nuværende landskabs historiske dybde, primært byggende på korttolkning. Da forskningen kun havde pågået 1 uge, var det endnu ikke muligt at udlede nogle resultater.

Per Grau Møller viste de første resultater fra sin igangværende forskning i forholdet mellem besiddelsesforhold, bebyggelse og landskabstyper ved sammenligning på sogne-niveau. De geologiske landskabsforhold lader ikke til at spille den store rolle for væksten i bebyggelsen fra

1835-95, hvorimod der er god sammenhæng med udbredelsen af selvejet. Fremover vil der blive fokuseret på mønstre i bebyggelsen og kriterier for udpegning af kulturmiljøer.

5. Videre perspektiver

En beskrivelse af projektet vil blive publiceret i en artikel i "Fortid og Nutid", som skrives af PGM, MLT og MS. Projektet vil også blive præsenteret på et seminar i Holland i juni om "Multiple Landscapes", som PGM og MS deltager i og på et seminar i Tyskland i marts. Også BE og NCN vil publicere resultater, BE i form af en monografi og NCN i sin kommende Ph.d. afhandling (1. halvdel af 2004) fulgt af indsendelse af artikel/artikler, der summerer metoder til rumlig analyse og skalering til relevant tidsskrift. MLT kan anvende mange af de her udviklede metoder og registrerede data i sit Ph.d. forløb, der begynder ved KDC den 1. februar, og som tema har rurale byer i Vendsyssel, Vejle Amt og Frederiksborg Amt.

Der forventes afholdt et større møde ved afslutningen af dette projekt, hvor både databasen med interaktiv brugerflade og videnskabelige resultater præsenteres for en videre kreds (og/af potentielle brugere af systemet). Hertil vil den nuværende følgegruppe naturligvis også blive inviteret, men den vil ellers ikke mødes yderligere. Per Grau Møller sluttede derfor mødet med en varm tak for følgegruppens interesse og mange konstruktive spørgsmål og forslag undervejs.